

УДК 94(477) «1990»:631

Лазуренко В.М.

Висвітлення проблеми становлення українського фермерства доби непу в історіографії 90–х років ХХ ст.

Розкрито специфічні особливості становлення та розвитку в доколгоспний період селянських господарств України фермерського типу за матеріалами, що знайшли своє відображення у роботах вітчизняних авторів 90–х рр. ХХ ст.

Ключові слова: куркуль, фермер, сільське господарство, селянство, заможне селянство, історіографія.

Новий етап в дослідженні проблеми становлення та розвитку селянських господарств України фермерського типу в доколгоспний період був започаткований у 90–ті рр. ХХ ст., коли Україна стала на шлях незалежності і з'явилася реальна можливість, без наперед заданих ідеологічних стереотипів мислення, оцінювати ті соціально–економічні процеси, які мали місце в селянському середовищі в роки непу.

Метою статті є історіографічний аналіз наукових робіт періоду 90–х років ХХ ст. стосовно висвітлення проблеми становлення та розвитку селянських господарств України фермерського типу в добу непу.

Принципово новий підхід до визначення соціально–економічних критеріїв селянської заможності в роки непу започаткувала на початку 90–х рр. фахівець у сфері аграрної історії України початку 20–х рр. О.Ганжа [1]. Вперше у вітчизняній історіографії вона акцентує увагу, насамперед, на невирішеній до цього часу проблемі визначення джерел та способів розвитку заможних, тобто економічно зміцнілих за роки непу селянських господарств. Дослідниця зупинилася при цьому і на з'ясуванні дійсної ролі держави, аналізу не декларованих, а реальних дій державних органів щодо регулювання соціально–економічних відносин на селі за умов функціонування у вітчизняній економіці дрібнотоварних селянських господарств. О.Ганжа також подає власне, вже сучасного типу трактування терміну «куркуль». «В радянській історіографії, – наголошує дослідниця, – до них відносився самий верхній прошарок селянства. У сьогоденні йому найбільше відповідає термін «фермер». І ті, і інші намагалися перетворити свої господарства у високорентабельні товарні господарства, вивести їх на якісно новий рівень господарювання» [2, с. 10]. Отже, вживання терміну «куркуль», є на її думку, суто штучним, надуманим і в науковому відношенні повністю некоректним.

В 1990 р. побачила світ ґрунтовна монографія С.Ляха «Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу» [3]. В даній роботі, окрім аналізу використання найманої праці в селянських господарствах доколгоспного періоду, науковець зупиняється і на сутності і джерелах селянської заможності того періоду. Заможність, за С.Ляхом, визначається наступними рисами. Головні джерела селянської заможності, які виділяє дослідник – це використання у власному господарстві удосконаленого сільськогосподарського реманенту та машин, поліпшеного посівного матеріалу та племінних тварин, достатній рівень агрономічних знань.

Мало значення і використання сторонньої (найманої) робочої сили. Наймали переважно пастухів (посезонно: липень – вересень), доглядачів за худобою, осіб для роботи на плантаціях цукрових буряків, городніх культур чи виноградників, няньок для догляду за дітьми (при цьому слід спеціально підкреслити, з метою вивільнення власної робочої сили для роботи в полі), кваліфікованих трактористів (хоча їх, як наголошує С.Лях, наймали лише найбільш заможні селянські господарства).

Як логічно витікає з його монографічного дослідження, до заможного селянства він також включає і вищесереднє селянство.

Серед видань початку 90–х рр. ХХ ст. особливу увагу привертає інформаційно насичені монографії В.Калініченка «Селянське господарство України в доколгоспний період

(1921–1929 рр.)» [4] та «Селянське господарство України в період непу: історико–економічне дослідження» [5], в яких на основі ґрунтового аналізу подається загальний стан українського сільського господарства, а також ті соціально–економічні проблеми, які турбували тогочасне село. Дослідження містять важливу інформацію стосовно бачення сутності тогочасного заможного селянства та шляхів його фермеризації. Так, В.Калініченко, на основі ретельного аналізу складу тогочасної української селянської родини доводить, що заможність господарства доколгоспного періоду визначалася, наряду з іншими умовами, доброю забезпеченістю чоловічими робочими руками. Чим більша їх кількість – тим господарство заможніше. Так у 1924 р. в групі із землезабезпеченістю понад 21 дес. на двір, тобто в градації самих заможних господарів, чоловіків у робочому віці не мали тільки 0,3% дворів. Абсолютна більшість цих господарств були достатньо забезпечені чоловічою робочою силою, що при наявності в достатній кількості інших засобів виробництва було чи не найнеобхіднішою умовою існування заможного селянського трудового господарства [4, с. 27]. Він також зазначає, що в тогочасних дослідженнях поділ селянських господарств за вартістю засобів виробництва мав наступний вигляд: дрібно капіталістичне, власне фермерське, – понад 1600 крб., бідняцьке – до 200 крб., середняцьке – від 200 – до 1600 крб. З останнього добре видно, що економічна межа між середняцьким господарством та «дрібнокапіталістичним», на думку сучасників, була вже доволі умовною, і середняцьке господарство, ставши на шлях товаризації, було цілком здатне подолати її.

Характеризуючи дрібнотоварне господарство (середняцьке) В.Калініченко диференціює його, поділяючи згадані господарства на дві групи. До однієї він відніс незаможне середняцьке господарство, із вартістю засобів виробництва на двір від «201 до 400» карбованців. До іншої – яку він назвав «верхній прошарок заможних середняків» – господарства, «що мали засобів виробництва від 801 до 1600 крб. на двір» [4, с. 44]. До речі, остання група у своїх господарствах використовувала й найману працю. При цьому вищезаможні середняки прагнули до економічної розбудови своїх господарств, землю своєю за будь–яких умов практично не здавали. Серед орендодавців вони становили лише «5,3% від їх загальної кількості» [4, с. 45].

Важливим джерелом заможності українського селянства В.Калініченко, характеризуючи тогочасний земельний фонд на селі, називає земельні надлишки. Маючи їх, як правило, в силу конкретних місцевих умов, селянські заможні господарства намагалися використати землеустрій для їх збереження. Щоправда, за офіційними даними про селянське землекористування в УСРР (1927 рік) заможні (фермерські) господарства мали у своєму розпорядженні лише «5,5% селянських земель (для порівняння: середняцькі – 78,3% земель; бідняцькі – 14,2%)» [4, с. 35].

Стосовно даних відносно групування селянських посівних груп, то, як зазначає В.Калініченко, заможне господарство із засобами виробництва понад 1600 крб. визначалося наявністю на двір близько 9,96 десятин на господарство, або 1,45 десятин на їдця. Однак, знову ж таки, важливе значення щодо цього важливого показника мали суттєві регіональні коливання [4, с. 36].

Досить поширеним явищем, яке суттєво впливало на розбудову, а отже, товаризацію заможних селянських господарств, була оренда землі. Характерно при цьому, що до жовтневого перевороту 1917 р. сільські заможні групи в переважній більшості були здавачами землі в оренду. Натомість, в роки непу – навпаки, вже майже виключно її орендарями. Так, заможні селянські господарства, за даними на 1927 р. тримали 19,7% всього земельного орендного фонду України, або майже кожну п'яту десятину. Пересічно на 1 двір заможного орендаря припадало 5,63 дес. орендованої землі. Оренда, констатував В.Калініченко, мала підприємницький характер (на це вказує 45,6% кількості господарств орендарів із застосуванням сторонньої робочої сили [4, с. 44]).

Аналіз наведених В.Калініченком даних щодо функціонування заможних селянських господарств 20–х рр., дає підстави твердити, що і заможне середняцьке і звичайно ж, так зване дрібнокапіталістичне господарство об'єктивно були окремими категоріями українського фермерства.

Спеціально зазначаю, що в кожному випадку мова йшла про інтенсифікацію саме виробничу, а не фінансову, тобто господарства міцніли економічно за рахунок виробництва, його товаризації, а не за рахунок грошової ренти.

Аналізуючи ряд аспектів піднятої нами проблеми, слід звернутися до статей відомої сучасної дослідниці О.Мовчан, в яких фахово розглядається проблема податкових платежів українського селянства [6]. Так, зокрема, авторка аналізує податкову політику радянської влади в аграрному секторі економіки України в умовах голоду, який охопив республіку в 1921–1923 рр. Основну увагу дослідниця зосередила на причинах лиха, його хронологічних рамках та територіальних межах. Разом із тим, О.Мовчан висвітлює окремі аспекти нової податкової політики радянської влади. Автор справедливо зауважила, що «Основним джерелом створення продовольчих та насінневих фондів був продподаток, уведений замість розкладкової системи хлібозаготівель. Проте, внаслідок відсутності товарної продукції у більшості селянських господарств він запроваджувався формально, в адміністративно-примусовому порядку» [6, с.42]. Важко не погодитися з дослідницею у тому, що українські селяни «тих районів, де був неврожай не звільнялися від продподатку, як це відбулося в РСФРР» [6, с.45].

Питанням експропріації заможних селянських господарств України наприкінці 20–х рр. XX ст. присвячена ґрунтовна публікація С.Шаталіної [7]. Дослідниця акцентує увагу на жорстокості більшовицької політики «ліквідації куркульства як класу», яка проявлялася під час її проведення, по відношенню до заможних груп селянства.

Значний внесок у розробку питання щодо ролі заможного селянства України в розбудові сільськогосподарської кооперації у доколгоспний період та її значення для економічного зміцнення селянських господарств, їх переходу на шлях інтенсифікації, а отже, товаризації, внесли у першій половині 90–х рр. XX ст. відомі фахівці у сфері дослідження української селянської кооперації А.Морозов [8] і В.Марочко [9].

Організаційно–господарській і спеціально фінансово–кредитній діяльності кооперативних об'єднань, їх зусиллям щодо спрямування селянства на шлях фермерства присвячено чимало публікацій А.Морозова. В них під тим чи іншим кутом зору висвітлюється широке коло питань, пов'язаних із показом роботи кредитної сільськогосподарської кооперації, стрижнем якої було забезпечити надійну, доступну фінансово–кредитну основу для господарств які ставали на фермерський шлях розвитку. Слід також зазначити, що в його публікаціях робляться певні узагальнення та рекомендації щодо можливостей використання досвіду взаємодіючої співпраці селянських господарств в сучасних умовах.

Аналізуючи господарське значення діяльності кредитної сільськогосподарської кооперації А.Морозов вказує на існування в непиську добу на селі п'яти господарських груп. Це такі групи господарств як: «бідняцьке», «книжчесередне», «середне», «вищесередне» та «заможне». Наводячи той факт, що дві останні групи (вищесередні та заможні) у другій половині 20–х рр. XX ст. купували дорогі і технічно удосконалені сільськогосподарські машини, на відміну від двох перших, та вказуючи, що вартість амортизаційних витрат, що припадали на одну десятину, у двох останніх групах була в три–п'ять разів разів вища ніж в інших, дослідник, як ми вважаємо, автоматично зараховує заможні і вищесередні господарства до категорій суто заможного селянства України [8, с.218 – 219].

Натомість, В.Марочко, на відміну від А.Морозова, подає поділ селянських господарств на три групи: «заможні», «середняцькі» та «бідняцькі». Тогочасна соціальна диференціація, зазначає дослідник, явище характерне для дрібнотоварного виробництва. Однак, майнова нерівність, зумовлена економічним станом господарств, не означала соціальної неоднорідності: «Між так званими «куркулями» і «середняками» важко було знайти докорінну відмінність. Однак, більшовики намагалися використати саме майнову нерівність як політичний інструмент їхньої теорії класової боротьби» [9, с.116]. Образне, але досить виразне відтворення свавілля як щодо заможного, так і менш заможного селянства, яке тривало в українському селі упродовж багатьох років В.Марочко подає, наводячи такий тогочасний вислів: «Більша борода – куркуль, менша – середняк, а в кого зовсім маленька борода – бідняк значить» [9, с.117]. Не вдаючись до поділу заможного селянства на певні групи, натомість, він приводить наступні характерні ознаки доколгоспної селянської заможності: а) наявність у господарстві прибутків від торгівлі, лихварства та обробітку орендованої землі; б) використання найманої праці; в) добра забезпеченість господарства худобою; г) наявність великої

кількості технічно удосконаленого сільськогосподарського реманенту; д) прагнення до збільшення власних земельних наділів.

Слід спеціально підкреслити тезу В.Марочка, з якою ми цілком погоджуємося, що наведені вище ознаки, притаманні фактично кожному успішному на той час, а, отже, заможному господарству. Натомість, за словом «куркуль» у доколгоспний період стояв синонім – «контрреволюціонер» [9, с.121]. Звідси видно, що це лиховісне тавро фактично навішувалося на кожне енергійне селянське господарство, яке наслідками своєї успішної економічної діяльності наочно заперечувало надуману тезу щодо «безперспективності» фермерського способу господарювання в сільському господарстві України.

В 90–ті рр. XX ст. процеси розвитку фермерства в контексті діяльності сільськогосподарської кооперації привернула увагу цілого ряду молодих дослідників. Були захищені, зокрема, кандидатські дисертації О.Атоян, К.Філіпова, І.Бутенка [10] та деяких інших. В них, так чи інакше, піднімалися ряд аспектів діяльності сільськогосподарської кооперації в роки непу, що були в той чи інший спосіб пов'язані з кількісно–якісними характеристиками, оцінкою ролі і значення членства в ній саме селянства фермерського типу.

В цьому напрямку виконано і дисертаційне дослідження В.Лазаренка [11], в якому подано комплексну характеристику індивідуального селянського господарства Північного Лівобережжя України та проаналізовано шляхи його розвитку в 20–х – на початку 30–х рр. XX ст.

Визначний внесок у всебічне вивчення питань, пов'язаних із ефективним використанням всіх елементів товарно–грошового регулювання аграрного сектора економіки неписького періоду, був зроблений відомим сучасним дослідником С.Кульчицьким. В умовах, коли тяжіння ідеологічних догм більше не сковувало науковий пошук дослідника, ним в цілому ряді робіт було проведено комплексний аналіз проблеми, висвітлено роль вартісних категорій, як найкращого універсального засобу, за допомогою якого можна ефективно пов'язати інтереси селянських господарств фермерського типу, промислових підприємств різних форм власності, міських споживачів сільськогосподарської продукції, – всіх суб'єктів аграрного сектора економіки.

Весь комплекс робіт С.Кульчицького [12], особливо останніх років, націлений на критичне переосмислення усталених стереотипів та руйнування штучних, але все ще живучих аксіом, що тривалий час насаджувалися у суспільній свідомості тоталітарною системою, відносно існування в селянському середовищі доби непу деструктивних по відношенню до селянства в цілому, соціальних груп.

Підсумовуючи вище викладене, можна констатувати, що піднята нами проблема дослідження не була обділена у 90–ті роки XX ст. увагою науковців. Існуючі роботи, при їх належному опрацюванні, є добрим фундаментом для її подальшого поглибленого вивчення.

Список використаних джерел

1. Ганжа О.І. Боротьба з куркульством на Україні в 1921–1923 рр. / Ганжа О.І. // Український історичний журнал (далі – У.І.Ж.). – 1987. – №5. – С.109–117; Ганжа О.І. Державне регулювання соціально–економічних відносин на селі / Ганжа О.І. // У.І.Ж. – 1990. – №10. – С.103–110; Ганжа О.І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР / Ганжа О.І. / Серія «Історичні зошити». – К.: Ін–т історії України НАН України, 1996. – 42 с.
2. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.) / Ганжа О.І. – К.: Ін–т історії України НАН України, 2000. – 208 с.
3. Лях С.Р. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу / Лях С.Р. – К.: Вища школа, 1990. – 127 с.
4. Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921–1929 рр.) / Калініченко В.В. – Х.: Основа, 1991. – 129 с.
5. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: історико–економічне дослідження / Калініченко В.В. – Х.: Основа, 1997. – 400 с.
6. Мовчан О.М. Голод 1921–1923 рр. в Україні / Мовчан О.М. // У.І.Ж. – 1990. – №10. – С.38–45.
7. Шаталіна Є.П. Експропріація селянських господарств в Україні у 1929–1932 рр. / Шаталіна Є.П. // У.І.Ж. – 1992. – №3. – С.109–123.

8. Морозов А.Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу / Морозов А.Г. – Черкаси: НДІТЕХІМ, 1993. – 274 с.

9. Марочко В.І. Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / Марочко В.І. – К.: М.Р. Kots Publishing, 1995. – 224 с.

10. Атоян О.Н. Сельскохозяйственная кооперация Украины периода нэпа и проблемы теории, политики, истории в литературе 20–х – начала 30–х годов: автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.01 / О.Н. Атоян. – К., 1990. – 24 с.; Філіпов К.В. Сільськогосподарська кооперація України в 20–ті роки ХХ століття: автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / К.В. Філіпов. – Х., 1999. – 23 с.; Бутенко І.І. Сільськогосподарська кооперація Півдня України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І.І. Бутенко. – Херсон, 1994. – 20 с.

11. Лазаренко В.М. Розвиток індивідуального селянського господарства Північного Лівобережжя України у 20–х – на початку 30–х рр. ХХ ст.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / Лазаренко Володимир Миколайович. – Чернігів, 2000. – 245 с.

12. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928 рр.) / Кульчицький С.В. – К.: Основи, 1996. – 396 с.; Кульчицький С.В. Концепція «кооперативного соціалізму» / Кульчицький С.В. // УІЖ. – 1995. – №2. – С.3–17.; Кульчицький С.В. Ленінська нова економічна політика та її здійснення в УРСР / Кульчицький С.В. // УІЖ. – 1989. – №8. – С.88–93; Кульчицький С.В. Між двома війнами (1921–1941 рр.) / Кульчицький С.В. // Сторінки історії України: ХХ століття. – К.: Основа, 1992. – С.61–104; Кульчицький С.В. Непівська концепція «кооперативного соціалізму» / Кульчицький С.В. // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 рр.). – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2000. – С.85–114; Кульчицький С.В. Соціально-економічний розвиток селянських господарств УРСР напередодні масової колективізації / Кульчицький С.В. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – 1982. – Вип. 8. – С.43–55; Кульчицький С.В. Теоретичні аспекти нової економічної політики / Кульчицький С.В. // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 рр.). – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2000. – С.3–15; Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / Кульчицький С.В. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.

Лазаренко В.Н. Освещение проблемы становления украинского фермерства периода нэпа в историографии 90–х годов ХХ в.

Раскрыто специфические особенности становления и развития в доколхозный период крестьянских хозяйств Украины фермерского типа по материалам, которые нашли свое отражение в работах отечественных авторов 90–х годов ХХ в.

Ключевые слова: кулак, фермер, сельское хозяйство, крестьянство, зажиточное крестьянство, историография.

Lazarenko, V.M. Interpretation of the problem of the formation of the Ukrainian farmerhood in the times of NEP in the historiography of 1990–s

Specific features of the formation and development of the Ukrainian peasants farming enterprises in the pre-collective farm period based on the facts reflected in the works by the native authors in 1990–s are shown.

Key words: kulak, farmer, agriculture, peasantry, wealthy peasants, historiography.

УДК 94:334.73(477)(092)

Ленченко Ф.І.

Христофор Барановський – визначна постать кооперативного руху в Україні

Висвітлюється діяльність Христофора Барановського – визначного громадського і кооперативного діяча, активіста кооперативного руху початку ХХ ст. в Україні, зокрема фундатора кредитної кооперації і Київського «Союзбанка».

Ключові слова: Х.А. Барановський, ощадно-позичкові товариства, Київський «Союзбанк».

У кооперації українське суспільство ХІХ ст. схильне було вбачати найбільш дієву форму демократії, що наближала Україну до заходу. З кооперацією пов'язувала сподівання, що вона здатна виправити те, що було знищене на українських землях магнатами і шляхтою Речі Посполитої та урядом деспотичної Росії. Наслідки колоніальної політики цих держав загальмували процес розвитку українського суспільства, що позначилося на доволі пізньому початку розвитку кооперативного руху.

Історія споживчої кооперації в Україні висвітлена у працях М.В. Алімана, С.Г. Бабенка, С.Д. Гедея [4], Ф.І. Ленченка [5], В.М. Половця [6], І.А. Фаренія [8] та інших. Однак, відсутнє узагальнююче, комплексне наукове дослідження з проблеми зародження і становлення споживчої кооперації у Київській губернії у період 1868–1920 рр., що і стало метою даної статті. У даній публікації проаналізовано витoki кооперативного руху в Київській губернії, виникнення перших ощадно-позичкових товариств у регіоні, як наприклад, діяльності Дзенгелівського ощадно-позичкового товариства, та «Київського Союзбанку», внесок окремих діячів Київщини в організацію кооперативної справи тощо.

Христофор Антонович Барановський народився 19 грудня 1874 року в бідній селянській родині села Немиринці Бердичівського повіту Київської губернії. Навчався він у сільській однокласній міністерській школі. Його вчителем був О.Д. Черненко, який відкрив 1 липня 1895 року кооперативне товариство в селі Дзенгелівка.

У рідному селі Х.Барановського з 1873 року існувало ощадно-позичкове товариство княгині Кудашевої. У квітні 1894 року він там почав свою кооперативну діяльність на посаді заступника розпорядника ощадно-позичкового товариства. Розбираючи документи товариства, Христофор Антонович знаходить матеріали з кредитової кооперації, зацікавлюється нею і врешті-решт стає керівником товариства. Досвідчених людей у товаристві не було і працювалося юнаку важко.

Колишній учитель Барановського О.Д. Черненко запропонував йому роботу у Дзенгелівці, на що той погодився.

У 1898 році він заснував у Дзенгелівці і споживче товариство, яке припинило своє існування в 1911 році. Черненко підготував Барановського до іспиту на звання народного вчителя. Він вивчав літературу щодо кредитної кооперації, набував практичного досвіду, і допомагав у відкритті кредитних та ощадно-позичкових товариств у київській губернії. У Дзенгелівку їхали за порадою з усіх кутків. Діловодство і рахівництво мали величезне значення для успішної діяльності кооперативів усіх видів. Тому Х.Барановський почав розробляти форми документів і бланків, які потім видавав окремими книжками.

У 1899 році він виступив ініціатором скликання у Вінниці наради з представників кредитових установ Київської, Подільської та Волинської губерній з метою заснування Спілки кредитової кооперації Південно-західного краю, але уряд не дозволив цього.

Невдовзі Х.Барановський разом з М.Хотвицьким стали інспекторами І відділу Державного банку і надавали велику допомогу в заснуванні кредитних та ощадно-позичкових товариств.

У 1905 році він скликав нараду в Дзенгелівці, яка схвалила написаний ним Статут кредитових кооперативів Київської губернії, кількість яких невпинно зростала.